

ПРАВОВОЕ СТАНОВИЩА МАЁМАСЦІ ПРАВАСЛАЎНАЙ ЦАРКВЫ Ў Вялікім княстве Літоўскім

Д. А. Дароніна

Навуковы кіраўнік: В. М. Лянцэвіч, дацэнт кафедры тэорыі і гісторыі права, кандыдат гістарычных навук, дацэнт

Да таго, як «Літва» прыняла каталіцкую веру ў 1387 г., 56 літоўскіх князёў вызнавалі праваслаўе. Нягледзячы на тое, што Праваслаўная Царква не імкнулася да палітычнага ўплыву, яна актыўна ўдзельнічала ў справах дзяржавы.

Разам з заключэннем дынастычнага саюза Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) і Польшчы шляхам падпісання Крэўскай уніі каталіцызм атрымаў статус дамінуючай рэлігіі ў дзяржаве, а палітычная вага праваслаўнай царквы прыкметна зніжалася. Праз палітычныя матывы Вялікіх князёў Літоўскіх, праваслаўе стала аб'ектам дыскрымінацыі. Былі выдадзены ўказы, якія давалі прывілеі шляхце і духавенству, якія перайшлі ў каталіцкую веру, а таксама была ўведзена забарона на шлюбы паміж праваслаўнымі і каталікамі.

Нягледзячы на цяжкае становішча праваслаўнай царквы, народныя масы ў большасці сваёй заставаліся прыхільнікамі праваслаўя, хоць у асяроддзі вышэйшага саслоўя ВКЛ каталіцтва называлася «вера панска», а праваслаўе – «вера хлопска». Былі спробы ўзмацнення духу верацярпімасці, аднак ужо ў 1596 г. пад заступніцтвам дзяржаўнай улады была заключана Брэсцкая царкоўная ўнія, якая паставіла праваслаўную царкву па-за законам да 1632 г.

Статус рэлігійнай арганізацыі ў дзяржаве і яе маёмаснае становішча ўзаемазалежныя. У ВКЛ прасочваецца ідэя прыналежнасці царкоўнай маёмасці Богу ў даравальных граматах на карысць Царквы, а біскуп, або святар, з'яўляўся не носьбітам маёмасных правоў і абавязкаў, а асобай, якая кіруе царкоўнай маёмасцю ў інтарэсах Царквы як прадстаўнік установы. Кананічнае права традыцыйна падзяляе царкоўную маёмасць на: 1) рэчы святыя (будынкi храмаў, напастольныя рэчы і да т.п.); 2) рэчы асвечаныя (капліцы, могілкі і інш.); 3) іншыя прадметы, якія з'яўляюцца царкоўнай уласнасцю (пабудовы, землі гаспадарчага прызначэння). Маёмасць, якая адносіцца да першых двух катэгорый, валодае асаблівым прававым рэжымам. Па кананічных прадпісаннях, яна павінна заставацца царкоўнай назаўжды, гэта значыць адбіраецца з грамадзянскага абарачэння. Працэдура адчужэння царкоўнай маёмасці ўстанаўліваецца канонамі толькі ў адносінах да маёмасці небогаслужбовага прызначэння (як правіла, гэта датычыцца зямельных угоддзяў) [1, с. 603–604].

У ВКЛ выконваўся звычай, паводле якога царкоўная маёмасць не магла быць перададзена ў спадчыну, што гарантавала яе неад'емнасць. У перыяд цэнтралізацыі ўлады вялікіх князёў і канцэнтрацыі паўнамоцтваў, у тым ліку

земельных уладанняў князя, праваслаўная царква імкнулася забяспечыць сваю фінансавую незалежнасць шляхам уключэння ў абласныя граматы норм, якія забараняюць умяшанне дзяржаўнай улады ў царкоўныя справы і даходы.

Правы рэжым царкоўнай маёмасці ў ВКЛ вызначаўся з улікам: 1) яе адмежавання ад свецкай; 2) яе прыналежнасці да царквы пэўнай канфесіі («грэцкай веры»). Хаця такі падыход і атрымліваў заканадаўчае падмацаванне, практычнае яго ажыццяўленне залежала ад волі Вялікага князя, а таксама ад добрасумленнасці духавенства.

На працягу XV–XVI стст. як на ўзроўні абласцей, так і на ўзроўні ўсёй дзяржавы, былі прыняты розныя нормы адносна царкоўнай маёмасці, як спрыяльныя, так і дыскрымінацыйныя. Аднак не ўсе гэтыя нормы былі раэлізаваны на практыцы.

Так, напрыклад, у 1447 г. выдадзены агульназемскі прывілей, якім пацвярджаліся правы царкоўных устаноў на маёмасць без канфесійных адрозненняў. У 1499 г., а таксама 1511 г. вялікімі князямі на падставе «Скрутка Яраслава» былі выдадзены граматы аб недатыкальнасці біскупскага суда і царкоўнай маёмасці. Акрамя таго, была замацавана норма аб вяртанні калі-небудзь адабранай у царквы маёмасці [2, с. 125].

Шмат у чым спецыфіку царкоўна-маёмасных адносін у ВКЛ вызначала права патрона, якое рэгулявалася на аснове звычая. Права патранату (*ius patronatus*) – сістэма правамоцтваў асобы па апецы царкоўнай установы (царквы, манастыра). Можна вызначыць два асноўныя віды дадзенага інстытута: права патраната Вялікага князя і прыватнае права патраната. Патрон з правам патраната Вялікага князя з’яўляўся вярхоўным уласнікам усіх «даброў земскіх», і меў права прызначаць на царкоўныя пасады і перадаваць царкоўную маёмасць у валоданне духоўным асобам або шляхце (на праве прыватнага патраната). Патрон з правам прыватнага патраната апекаваў царкоўныя ўстановы, якія знаходзіліся ва ўладаннях шляхты. Як правіла, у такіх выпадках дадзенае права пераходзіла па спадчыне. Асноўнымі функцыямі прыватнага патранату былі дабрачынная, ахавальная, кантрольная і судовая [3, с. 36].

Пры заснаванні царкоўнай установы патрон, аднак, не становіўся ўласнікам. Заснавальнік царкоўнай установы перадаваў усё кола паўнамоцтваў непасрэдна самой царкве і такім чынам менавіта яна (царква) становілася суб’ектам праваадносін. Тым не менш, патроны нярэдка фактычна маглі ўплываць на лёс царкоўнай маёмасці, што супярэчыла патрабаванням кананічнага права [4, л. 50].

У царкоўным кіраванні ў ВКЛ адсутнічаў адзіны юрыдычны суб’ект на ўсёй тэрыторыі. Юрыдычнымі асобамі былі толькі асобныя царкоўныя арганізацыі, такія як мітраполія, епіскапіі, манастыры, прыходы, саборныя царквы, брацтвы. Так, пры пераходзе шляхецкага роду ў пратэстантызм або каталіцтва, канфесійная прыналежнасць царкоўнай установы, якая знаходзілася ў прыватных уладаннях, таксама мянялася. Гэта сведчыць аб

раздробленасці маёмасных паўнамоцтваў праваслаўнай царквы, што прыводзіла да шматлікіх парушэнняў царкоўных канонаў.

Асноўнай крыніцай фарміравання царкоўнай маёмасці было ахвяраванне ў форме дарэння або завяшчання зямель, нерухомасці, а таксама іншых маёмасных укладаў на памін душы. Радзей – купля або мена. Дароўныя запісваліся на старонках св. Евангелля, такі звычай праіснаваў да 1589 г. Дарэнне ажыццяўлялася, як правіла, з боку праваслаўнай шляхты, рэдка – Вялікіх князёў, бо яны больш клапаціліся аб рымска-каталіцкай царкве. Прававая здольнасць царквы набываць нерухомасць паступова пашыралася, аднак дапаўнялася пры гэтым умовай выконваць войсковую павіннасць.

У дакументах найбольш часта сустракаемымі здзелкамі з царкоўнай маёмасцю з'яўляюцца абмен і продаж. Аднак такія здзелкі, як застава (перадача царкоўных зямель у залог у забеспячэнне даўгавых абавязацельстваў), і пажыццёвая арэнда (так званае «вечнае чыншавае валоданне» – здача зямлі ў пажыццёвую арэнду з умовай унясення пэўнай платы ў казну царкоўнай установы ў натуральнай або грашовай форме), таксама маглі стаць прычынай адчужэння царкоўнай маёмасці, у першую чаргу, з прычыны нядобрасумленнасці ўладальніка, бо землі фактычна выходзілі з-пад пастаяннага кантролю з боку царкоўнай адміністрацыі. Злоўжывалі правам распараджэння царкоўнай маёмасцю, як правіла, біскупы, прызначаныя дзяржаўнай уладай, напрыклад, якія атрымалі епіскапію ва ўзнагароду за заслугі перад дзяржавай, і кіравалі маёмасцю ў адпаведнасці са сваімі свецкімі паняццямі.

Правое становішча праваслаўнай царквы вельмі ўскладнілася пасля заключэння Брэсцкай царкоўнай уніі ў 1596 г. Праваслаўная царква пазбаўлялася ўсякага заступніцтва з боку дзяржавы. З гэтага часу пытанне аб царкоўнай маёмасці пераносілася ў палітычную плоскасць і залежала ад соймавых пастановаў на карысць праваслаўнай царквы. Часта пытанне адкладалася (на соймах 1601, 1603, 1605 гг.), а калі і дазвалялася (1607 і 1609 гг.), то яго рэалізацыя на практыцы мела вялікія цяжкасці. Пасля прыняцця спрыяльных для праваслаўных соймавых канстытуцый у 1607 і 1609 гг. спатрэбіліся далейшыя крокі па ўзаконенні праваслаўнай царквы і аднаўленні яе правоў. Аднак на наступных соймах толькі пацвярджаліся папярэднія канстытуцыі, а больш дэталёвы разгляд патрабаванняў праваслаўных паслоў працягваў адкладацца (1618, 1620, 1623, 1627 гг.) [2, с. 133].

Адбываецца вызначаная трансфармацыя кіравання, якая насіла ў першую чаргу ахоўную функцыю, але не функцыю засяроджвання фінансаў. Так, сфарміраваліся цэнтры кіравання, патранату над праваслаўнымі цэрквамі і манастырамі. Сярод манастыроў галоўным быў Віленскі Свята-Духаў манастыр, якому падпарадкоўваліся ўсе манастыры, якія не перайшлі ў унію альбо заснаваныя пасля Брэсцкай царкоўнай уніі і якія знаходзіліся ў кананічным падпарадкаванні Канстанцінопальскага патрыярха [5, с. 311–314].

З моманту заключэння Брэсцкай царкоўнай уніі да сярэдзіны XVII ст. праваслаўная царква не магла абараніць сваё права на недатыкальнасць царкоўнай маёмасці. Вялікая колькасць цэркваў і манастыроў была гвалтоўна пераведзена ва ўнію з усёй маёмасцю, некаторыя з іх апячатваліся. Як правіла, гэта суправаджалася судовымі спрэчкамі, нярэдка – захопам маёмасці пры супраціве праваслаўных, якія не падпарадкоўваліся Рыму, якія з гэтага часу нават не мелі магчымасці здзяйсняць богаслужэнні ў часовых памяшканнях. Набажэнствы таемна праводзіліся ў жылых дамах, на адкрытым паветры і ў непрыстасаваных памяшканнях (так званых «будках» або «буданах»).

Такім чынам, адбылася цэнтралізацыя кіравання з мэтай захавання праваслаўнымі царкоўнымі ўстановамі прыналежнасці да праваслаўнай веры і юрысдыкцыі Канстанцінопальскага патрыярха. Як правіла, новыя праваслаўныя цэрквы і манастыры засноўваліся ў прыватных уладаннях шляхты, з прычыны немагчымасці іх будаўніцтва на дзяржаўных землях. Пасля легітымацыі праваслаўнай іерархіі ў 1632 г. на падставе «Пунктаў пагаднення паміж праваслаўнымі і ўніятамі» было праведзена размеркаванне царкоўнай маёмасці паміж дзвюма канфесіямі з дапамогай спецыяльна створаных камісарскіх камісій.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Цыпин, В. Курс церковного права: учебное пособие / В. Цыпин. – Изд. Круглый стол по религоз. образованию в Рус. Православ. Церкви. – Клин: Христиан. жизнь, 2004. – 700 с.
2. Долгая, М. Г. Некоторые аспекты правового регулирования имущественного положения Православной Церкви в Великом княжестве Литовском до сер. XVII в. / М. Г. Долгая // Христианское чтение – 2011. – № 4(39). – С. 108–148.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 5 т. Т. 4. 1588–1632. – СПб. : В типографии Эдуарда Праца, 1851. – 529 с.
4. Шукан, М. Г. Правовое положение имущества православной церкви в Великом княжестве Литовском в конце XVI – первой половине XVII вв.: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Г. Шукан. – М., 2007. – 105 л.
5. Акты Виленской археографической комиссии : в 39 т. Т. XXXIII: Акты, относящиеся к истории Западно-русской церкви. – Вильна : Тип. «Русский Почин», 1908. – 651 с.